

духом зійшлися у ньому. Оті химороди, для оточення здебільшого – «не вповні» часом і самі того не знаючи, мимо власної волі, чинять так, як чинили їхні попередники, – за усталенням давньої людської правди. Чинять так не лише як самі вони від себе чи для себе – з власного бажання, бо не завжди почувують його миттєву справжність, але й для тих, що вже не є самими собою, але істотами підвладними і підгнітними. Вони – це спонукальна для всіх правда життя, розмаїтого у своїх проявах. Вони – це і дивакуваті учини-

телі «випадкових добродійств» – на докір тим, що вже забули називатися добродіями.

1. *Ігнатенко М.* Генезис сучасного художнього мислення. – К.: Наукова думка, 1986. – 288 с. 2. *Ушкалов Л.* Світ українського барокко. Філологічні етюди. – Харків: Око, 1994. – 112 с. 3. Современное зарубежное литературоведение. Страны Западной Европы и США. Концепции, школы, термины. – М.: Интрада, 1996. – 317 с. 4. *Сулима М.* Елементи поетики бароко в українській поезії 20-х років // Радянське літературознавство. – 1988. – Число 6. – С. 21–26. 5. *Тертерян И.* Барокко и романтизм: к изучению мотивной структуры // Iberica: Кальдерон и мировая литература. – М.: Наука, 1986. – С. 163–179. 6. *Тютюнник Г.* Повісті. – К.: Молодь, 1986. – Кн. 2. – С. 237.

Тетяна Шептицька

Громада як соціокультурне явище в українській словесності

Стаття присвячена дослідженню образу громади в національному письменстві. Українське художнє слово в усіх своїх проявах зафіксувало історичні форми громади як соціальної інституції, її функції, відбило трансформації суспільної свідомості щодо оцінки цього прикметного явища в українській історії та культурі.

The article is devoted to research of image of «hromada» (community) in the national writing. The Ukrainian literature in all displays fixed the historical forms of «hromada» as social institute, its function, beat the transformation of public consciousness in relation to the estimation of this sign phenomenon in Ukrainian history and culture.

Подальший розвиток української держави, підвищення її економічної, культурної та політичної конкурентоспроможності у сучасному глобалізованому світі залежать від двох засадничих чинників, а саме: згуртованості нації [17] та розбудови громадянського суспільства [14; 9]. Національна консолідація має, поза сумнівом, як ідейно-світоглядний, так і практичний виміри, адже передбачає не лише суспільну згоду щодо певних сторінок історичного минулого українців, спільне бачення перспектив і напрямку руху, а й витворення т. зв. горизонтальних зв'язків в соціальному організмі, покликаних забезпечувати рівний доступ членів спільноти до матеріальних, освітніх, природних та будь-яких інших ресурсів. Згуртування українців як нації тісно пов'язане із ширенням різноманітних об'єднань, товариств, спілок – базових структурних елементів громадянського суспільства, які ставлять за мету захист соціальних, мовно-культурних, земельно-майнових, гендерних чи професійних прав своїх членів. При створенні подібних інституцій варто послуговуватися українським історичним досвідом, в якому самоврядні соціально-побутові і виробничі колективи відомі під назвою «громада».

Громаді як цілісному організму, що спирався на звичаєве право та орієнтувався на мораль-

но-етичні норми предків, належить особливе місце в історії української культури. Виконуючи кілька суспільно-важливих функцій (самоврядна, регуляторна, представницька, захисна), громада у різних своїх проявах забезпечувала здоровий мікроклімат у селі, селищі, містечку, контролювала дотримання традиційних звичаїв та обрядів [1], зберігаючи й підтримуючи таким чином почуття патріотизму, культурної окремішності, сприяючи процесам національної самоідентифікації. Засвоєне з глибини віків усвідомлення важливості спільної дії задля власного етнозбереження ніколи не полишало українців, опосередкованим свідченням чого може бути репродукування слів «громада», «громадський» у назвах організацій українського культурно-просвітницького та визвольного руху, часописів, партій тощо (наприклад, організація «Стара Громада» (др. пол. XIX ст.), журнал «Нова Громада» (1906), ВО «Молода Громада» (поч. XXI ст.)).

Попри постійну присутність громади як ідеї або ідеалу в українській суспільній свідомості, дискурсивний простір нашої гуманітаристики демонструє не надто велику кількість наукових розвідок, присвячених цьому соціокультурному явищу. Дослідницька увага, як правило, зосереджується на ролі громади як форми територіального самоврядування [3; 8], як способу

об'єднання українців в іншонаціональному середовищі [21] або на вивченні її як інституції [5], з конкретними представниками, визначними діячами, зв'язками та заходами [12]. Відображення громади у творах художньої словесності, письменницьких спогадах, публіцистиці, на жаль, знаходиться на маргінесі зацікавлень філологічної науки. Зустрічаються вкрай поодинокі праці [4], що дозволяє стверджувати про теоретико-методологічну нерозробленість цієї проблеми в українському літературознавстві загалом.

Органічною функцією українського письменства як показово-виявної складової національної культури здавна була виховна. Література з часу свого зародження покликана емоційно впливати на індивіда (читача). За допомогою відповідних культурних механізмів і, передусім, через безпосереднє спілкування особи з художніми текстами, в яких діють люди-носії певних моральних взірців, формуються уявлення про цінності спільноти, здорові поведінкові прояви, особливості національного світосприйняття. Окрім того, словесність пропонує зрілій особистості, котра вже набула певної буттєвої та світоглядної автономії, як шляхи її самореалізації, перспективи її долі, можливі досягнення, так і способи увіходження в громаду, і форми співдії з її утворювачами.

Найменшими та найпростішими жанрами словесності, за допомогою яких відбувається складний процес світопізнання, естетичного самовиховання, себевизначення у координатах «Я-Ми», «особа-гурт», є українські прислів'я та приказки. У цих фольклорних текстах не просто зафіксовано різні типи людських об'єднань (гурт, громада, копа, спілка), а й наголошено на потребі згуртування заради фізичного, соціально-економічного виживання: «У гурті, то й смерть не страшна», «У гурті и каша їсця», «Миром и Богу добре молицьця», «Громада великий чоловік», «З миру по нитці – голому сорочка», «Спілка двох годує» [18, с. 475, 223]. Паралельно підкреслюється неспроможність однієї особи виконувати речі загального, побутового змісту («Єдиний цвіт не робить вінка», «Єдиний кіл плота не вдержить»).

Попри високу повагу до людської індивідуальності, українці споконвіку розглядали гурт як дієвий механізм досягнення мети. Загальновідомо, що «громади активно протистояли обмеженню прав своїх членів – від колективних скарг у вищі органи влади і колективних молебнів до відмови від податків чи виконання повинностей та збройної боротьби» [16, с. 146].

Народна пам'ять зберегла подібні знання у давніших прислів'ях і приказках та відтворила уявлення про міць спільного чину у новітні часи («Більший чоловік громада, як пан», «Що громада скаже, то й пан не pomoже», «Копа? (судня сільська громада з кільканадцяти сіл – Т. Ш.) переможе й попа», «Де сила (багацько), там і міць», «Разом нас багато, нас не подолати»).

Громадська солідарність як принцип організації та самоорганізації української спільноти має глибоке підґрунтя у традиційній культурі. Здавна у великому пошанівку серед громадян були взаємодопомога, благодійність [10], меценатство, засновані на засадах щиросердої любові один до одного, милосердя, взаємовідповідальності. Особливими формами піклування про менш захищених членів громади стали толока і супряга, звичаї, безпосередньо пов'язані з календарно-обрядовим колом. Толока як добровільне надання допомоги односельцям, ефективна форма виховання молоді знайшла своє відображення у жнивварських піснях. «Маяло житечко, маяло», «Дожали жито до лужика», «Ой до кінця, женчики» – малий і далеко не повний перелік пісень літнього циклу, які, прославляючи добрий урожай, схвалювали безкоштовну працю на користь іншого (часто сусіда, або вдови, сироти), яка зазвичай закінчувалася щедрим частуванням у господаря, на ниві якого працювали жінці (толочани).

Внутрішня потреба людини ідентифікувати себе за мовною, національною, територіальною ознакою з більшою або меншою групою подібних осіб зумовила появу такого поширеного на сьогодні соціокультурного явища, як земляцтво. Земляцтво як специфічна громада підтримує символічний зв'язок її учасників з рідною землею, батьківською хатою, усім тим, що окреслюється поняттям сакральної території – необхідної складової національної ідентичності. Культивування пієтету до малої землі, де закопана та пуповина, що в'яже індивіда (митця) з його родом, не заперечує, а радше посилює відчуття загальноукраїнського братерства. Так, М. Рильський, оцінюючи земляцтво як почуття й як певну спілку, зауважував: «Мені було б гірко, коли б подумали, ніби я обстою сільське чи там, по-давньому, містечкове замикання в своєму колі, таке тлумачення слова «земляцтво», при якому слова Наталки Полтавки «знайся кінь з конем, а віл з волом» трактуються, як оте горезвісне націоналістичне «свій до свого», коли все, що лежить за межею «нашого» поля чи за околицею «нашого» міста,

вважається чужим, ба навіть ворожим. Звідси – рукою подати до шовінізму, до національної, племінної ворожнечі, до людиноненавистництва» [11, с. 528–529]. Попри доволі відчутну у цьому твердженні атмосферу доби з її острахом перед національним, перед закидами у реакційності, прикметними є подальші розмірковування поета, в яких він обґрунтовує важливість «місцевого» патріотизму. Більш того, М. Рильський пристрасно обстоює взаємозалежність цього «місцевого» патріотизму, «почуття земляцтва» з належністю до цілої України: «Я майже все життя прожив у Києві, та й Романівка, село моїх дитячих літ, була колись не Житомирської області, а Київської губернії. Але в мене там багато друзів і в Романівці, і в Житомирі, і на Житомирщині. І коли згадую я, як пишались житомиряни своїми земляками Володимиром Короленком, Лесею Українкою, ... коли припом'яну я, що батько мій у Романівці мав гостем Миколу Лисенка, який записував там чудесні наші пісні, а сам я їздив до Романівки разом із незабутнім Остапом Вишнею ловив рибу в Унаві з Андрієм Малишком... коли помислю про це (для всього не вистачило б і втричі довшого періоду), то починаю з радістю відчувати себе житомирянином і романчаном» [11, с. 531–532]. Періодичні зустрічі та спілкування з одноплемінниками, відчуття спорідненості, кривності забезпечують особі, передусім, психологічний комфорт. Водночас співпричетність до широкої родини земляків спонукає часом до некритичних, завищених оцінок, що виявляється у підкреслюванні тільки найкращих рис їхньої вдачі, у надмірному схваленні звичайних вчинків. Так, Микола, один із героїв п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка», спостерігаючи за безкорисливою відданістю двох закоханих, з захопленням поширює їхню шляхетність на усіх полтавців: «От такі-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед одним хапається...».

Громаду як не лише територіальну, а й духовну цілісність цементує сукупність морально-етичних норм та приписів. Традиційні уявлення про правду і кривду, гідний та негідний вчинок, закарбовані ще в усній народній творчості, формують спільне розуміння справедливих засад співжиття, взаємостосунків поколінь та статей. З іншого боку, громада в українській культурі сама виступає регулятором моральної чистоти власних членів, гостро картаючи й караючи відступників за неналежну поведінку. Так, громадська думка та відчуття власної

гідності й честі виявляються вирішальними для батьків Катерини з однойменної поеми Т. Шевченка. Саме осуд односельців змушує старих вигнати доньку з хати після того, як «слава на все село Недобрая стала», як вона привела на світ позашлюбну дитину. Суворість покарання зумовлюється тим, що Катеринині любовці з чужинцем та втрата дівочої цноти знищили авторитет батьків (особливо матері) й поставили під сумнів порядність цілого роду: «В тебе дочка чорнобрива, // Та ще й не єдина, // А муштрує у запечку // Московського сина. // Чорнобривого придбала... // Мабуть, сама вчила...» [22, с. 24]. Зневаживши заборону на дошлюбні стосунки, піддавшись спокусі, дівчина виявилася безсилою перед зайдою-кривдником через втрату морально-звичаєвого зв'язку із спільнотою.

Українська громада завжди накладала на дорослих дітей обов'язок піклуватися про стареньких батьків, порушення з будь-яких причин цього предківського закону провокує не тільки руйнування родини, а й нищення цілісного українського світу: «Не кидай, матері, казали, // А ти покинула, втекла, // Шукала мати – не найшла, // Та вже й шукати перестала, // Умерла плачучи. Давно // Не чуть нікого, де ти гралась, // Собака десь помандрувала, // І в хаті вибито вікно» [22, с. 315].

Т. Шевченко, обґрунтовуючи універсальну закономірність творення національної спільноти, а саме – вписування індивідуальної долі у долю «мертвих, і живих, і ненарождених» на засадах відповідальності та співучасті – вважав здобуття політичної, економічної, культурної свободи необхідною умовою національного життєздійснення. Закликаючи до спільних злагоджених дій, до виборювання волі, поет не тільки підкреслює неможливість постановки української держави без боротьби, але так само й неможливість сформування суспільства рівних можливостей та соціальної справедливості без опору зовнішній деструкції. Констатуючи рабський, підлеглий стан тогочасних українців, знищуваних царськими указами та принижуваних панським самодурством й невіглаством, Т. Шевченко наполягає на радикальному пробудженні громадськими зусиллями споконвічного українського волелюбства: «А щоб збудить // Хиренну волю, треба миром, // Громадою обух сталить, // Та добре вигострить сокиру, // Та й заходить вже будить. // А то проспять собі небога // До суду Божого страшного!» [22, с. 519].

Потреба загальноукраїнського єднання як запоруки подальшого поступу заактуалізувала у суспільній свідомості проблему взаємостосунків особи і громади. Українці як нація, на думку багатьох дослідників (І. Мірчук, С. Андрусів, В. Янів, В. Липинський), вирізняються з-поміж інших загостреним персоналізмом, схильністю більше до індивідуальних форм життя, що зумовлено і географічно-кліматичними умовами, і споконвічною інтроверсійністю, і деяким егоцентризмом. Нагородивши український індивідуалізм такими показово-промовистими епітетами, як «вибуялий», «безмежний», «самоізолюючий», «анархійний», провідні науковці та мислителі визнали саме цю рису національної вдачі за від'ємну, таку, що завадила здобути й утримати власну державність. Дещо дисонує з усталеними поглядами твердження Н. Григоріва, який підкреслював: «Великі рівнинні простори разом з пагорками, балками й лісами, разом з суспільно-історичною долею в однаковій мірі сприяли виплеканню як індивідуальності, так і потягу до колективізму. Вважати українців малогромадськими індивідуалістами немає жодних підстав» [2, с. 55]. Дійсно, організація українського життя і побуту (поділ на гурти, вулиці, кутки), історичні реалії (згуртування у віча, військо, організації, партії) свідчать не про різке та непримиренне протистояння особи і громади, а про певну їхню взаємодію.

Водночас зразки української усної словесності й твори красного письменства показують, що вага громади як колективної сили та як засобу досягнення певної мети не затирає індивідуальності, не нищить звичку особи жити власним розумом і порядкувати на власній землі. Відповідно для українця, як справедливо зауважує Ю. Русов, «є чужим поняття абсолютизму і вождівства; гетьман чи голова громади чи організації є перший серед рівних, що завершує правильну ієрархію, де кожен є шеф на своїм місці, але не абсолютний володар» [13, с. 28]. Подібне шанобливо-родинне ставлення ватажка до громади фіксують українські народні думи, в яких уславлюється визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького (напр., «Хмельницький і Барабаш»). Зрозуміло, що стосунки у громаді, побудовані на принципах рівності та братерства, підвищують її ефективність, забезпечують кращий рівень мобілізації, сприяють швидшому прийняттю рішень, адже усі питання розв'язує гурт. Колегіальність свідчить про здоровий демократизм у громаді та дозволяє акумулювати різний життєвий до-

свід її членів. І. Котляревський, автор бурлескно-трагедійної поеми «Енеїда», за зовнішніми пригодами-поневіряннями троянців приховав пам'ять про добу поруйнованої Гетьманщини, про козацькі звитягу, честь, побратимство, волелюбність та згуртованість. Тому Еней, головний герой твору, опинившись у скруті, відчуваючи відповідальність за своє військо, чинить так, як робили й козацькі ватажки – радиться з громадою: «Не знав же на яку ступити // Еней і тяжко горював, // Чи тут остатись, чи поплити? // Бо враг не всі човни забрав; // І миттю кинувсь до громади // Просить собі у ней поради, // Чого собою не вбагне» [6, с. 54]. І хоча авторська іронія та зображення Енея як некерованого гульвіси спонукають до думки про брак у нього керівних та організаторських здібностей, подібний вчинок виглядає не як слабкість лідера чи острах перед відповідальністю, а як бажання врахувати усі можливі ідеї та пропозиції, аби не зашкодити спільним інтересам.

Національна єдність, згуртованість громади є найдієвішим засобом у боротьбі проти визискувачів або поневолювачів («Слово о полку Ігоревім», поезії І. Мазепи, «Захар Беркут», «Борислав сміється» І. Франка, «Свіччине весілля» І. Кочерги). Дисципліна й чітка організація, здатність на самопожертву для загального добра, незламність перед ворожою навалою, засудження зрадництва як способу поведіння не лише допомогли встояти громаді с. Тухлі із повісті «Захар Беркут», але й перемогти татаро-монгольську орду. У фінальному епізоді історичного твору з життя Карпатської Русі звучить гострий емоційний наказ майбутнім поколінням: «Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадському порядку, дружньо держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не переможить. Але я знаю, браття, і чує це моя душа, що це не був останній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі... Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це ошадить йому ціле море сліз і крові, ціле століття неволі» [19, с. 154]. Дійсно, ворожнеча, розлад між суб'єктами одного національного організму є не тільки порушенням морального при-

пису любити ближнього, а й свідомим чи несвідомим нищенням неперервності поколінь, спертої на спільності історії, засобів культуропредставлення, нищенням нації як цілісності. Провідні українські письменники, осмислюючи національний розбрат як від'ємну рису національної вдачі, як наслідок складної геополітичної ситуації або як результат зовнішніх впливів і провокацій, були одностайними в описі трагічних наслідків протистояння та у своїх вимогах якнайшвидше подолати роз'єднання й ворожечу заради повноцінного функціонування й розвитку української спільноти («Марія» В. Стефаніка, «Подвійне коло» Ю. Яновського та ін.) [23].

Загалом І. Франко надавав громаді винятково важливого значення. Завдяки своїй пророчій інтуїції він досить точно вловив імпульси бурхливої епохи, окресливши вимоги українців і запропонувавши модель культурно-національної стратегії [7]. На тверде переконання письменника-мислителя політична та культурна перспектива України як цілісного культурно-історичного феномена залежить від рівня розвитку кожної громади, яка має бути наділена широкими повноваженнями (від самоврядування до судової компетенції). При тому І. Франко відійшов від вузького розуміння громади як селянської спілки, а розглядав її швидше як територіальне або ідейне об'єднання, як формоутворювальну складову української держави. Неодноразово розмірковуючи над значенням громад у політичному житті держави (праці «Що таке громада і чим вона повинна бути», «Громада Добровляни», ««Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині»), він писав: «Коли кожний повіт, кожний край, кожна держава складається з громад сільських чи міських, то все одно перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна бути така, щоб добре упорядковувати і мудрими правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривалий» [20, с. 175]. Згодом цю тезу письменника підхопить М. Грушевський і концептуалізує її у вигляді власного конституційного проекту.

Громада з її відданістю давнім звичаям, традиціям сприяє духовному оздоровленню особистості. Сюжетна фабула оповідання Григора Тютюнника «Оддавали Катрю» доволі проста: родина Безверхих готується до весілля єдиної

дочки, яку старі батьки змушені віддавати за зрусифікованого «жевжика»-інженера. Українські весільні звичаї, які мають глибокі ментальні, філософсько-світоглядні підвалини, є незрозумілими й чужими для молодого, він сприймає їх як «комедію» недалеких та неосвічених «язичників». І тільки під час ритуалу виконання давньої української пісні, з якою виросло і пішло на той світ не одне покоління хуторян, хлопчина, який спочатку не викликав симпатії, перероджується, до нього ніби повертаються лагідність, щирість, справжність. Подібна трансформація відбувається не тільки з ним, а й з усією громадою, яка на мить забуває про чвари і непорозуміння, звільняється від душевного бруду і щоденних гріхів, стає чимось справжнім і величним: «Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яньенький, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: «Ванько, піди займи бригадьора, хай він тебе вдаре, я йому пику наб'ю...» Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Яло-советою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були – і не вони» [15, с. 234]. Пісня стала певним етноохоронним та культурозберігальним чинником, кривно поєднавши усіх присутніх, полікувавши їхні душі від нівелювання, знекорінення, духовного збідніння.

Кризовий стан українського соціуму, спровокований не лише економічними негараздами, а й конфліктом між владними елітами, насаджуванням ззовні деструктивних тенденцій, заактуалізував як у суспільно-політичному, так і в науковому вимірах проблему національної консолідації. Пошук об'єднавчої ідеї сприяв посиленню уваги до історичних форм українського згуртування, однією з яких була громада. В ідейно-естетичному осмисленні національного письменства громада постала як соціальна структура, як запорука досягнення спільної мети, як засіб збереження і передачі мовно-культурного коду. Українська словесність, фіксуючи різні типи громад, описуючи їхній вплив на життя національної спільноти або окремого індивіда, визначила також провідні принципи гуртування українців. Солідарність, свобода особистості, рівність, братерство, демократизм, праця на спільний результат – виявилися як необхідною

умовою повноцінного існування громади, так і метою, до якої варто постійно прагнути.

1. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.
2. *Григоріїв Н.* Українська національна вдача / Никифір Григоріїв. – Вінніпег, Манітоба: Видання Української Видавничої спілки в Канаді, 1941. – 60 с.
3. *Дубиківський Л.* Громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування / Л. Дубиківський // Самоврядування та самоорганізація територіальних громад. – Львів: Добродійний громадський Фонд ім. Князя Осмомисла, 1999. – С. 40–48.
4. *Капась В.* Народ, люди, громада у поемі Івана Франка «Панські жарти»: компонентний аналіз лексем / Валентина Капась // Гуманітарний вісник. – Тернопіль: Астон, 2006. – Вип. 8: Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія. – С. 321–327.
5. *Козирев О.* «Вільна спілка» і «Стара громада» / О. Козирев // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 273–281.
6. *Котляревський І.* Енеїда: Поема / Іван Котляревський. – К.: Дніпро, 1994. – 300 с.
7. *Пахльовська О.* Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії / Оксана Пахльовська // Іван Франко – мислитель, письменник, громадянин. – Львів: «Світ», 1998. – С. 19–31.
8. *Первомайський О.* Територіальна громада як правова форма розвитку місцевого самоврядування в Україні / Олег Первомайський // Українська державність: становлення, досвід, проблеми. Зб. наукових статей. – Х.: Право, 2001. – С. 98–99.
9. *Понеділко В.* Громадянське суспільство та економічне зростання в Україні / В. Понеділко // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні. – К., 2001. – Т. 2. – С. 53–56.
10. *Радько П.* Благодійність та гуманізм як традиційна християнська цінність української нації / П. Радько // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – Полтава, 1998. – С. 116–119.
11. *Рильський М.* Почуття земляцтва / Максим Рильський // Рильський М. Зібрання творів: У 20 томах. – Т. 18: Публіцистика 1953–1964. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 528–532.
12. *Русанов Ю.* Чернігівська «Громада» у період її відродження: найвизначніші діячі / Юрій Русанов // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 152–169.
13. *Русов Ю.* Душа народу і дух нації / Юрій Русов. – Філадельфія, Видання «Америки», 1948. – 154 с.
14. *Рябов С.* Громадянське суспільство, політична культура та перспектива демократії / С. Рябов // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2001. – С. 183–185.
15. *Тютюнник Г.* Облога: Вибр. твори / Передм., упорядкув. та приміт. В. Дончика / Григорій Тютюнник. – К.: Унів. вид-во «Пулсари», 2004. – 832 с.
16. *Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.* – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
17. *Український досвід спільнотного згуртування. Матеріали міжнародної наукової конференції. 26 жовтня 2006 року.* – К.: Українська Видавнича Спілка, 2006. – 384 с.
18. *Українські приказки, прислів'я і таке інше.* Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
19. *Франко І.* Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 16. – С. 7–154.
20. *Франко І.* Що таке громада і чим вона повинна бути? / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 175–180.
21. *Цепенда І.* Українська громада Польщі в умовах національної ізоляції (1948–1956) / І. Цепенда // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», 16–18 травня 2000 р.: доп. і повідомл. / [відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар]. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 2. – С. 306–310. (Укр. іст. тов-во. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).
22. *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К.: Дніпро, 1999. – 672 с.
23. *Шептицька Т.* Трагедія національного розбрату в українській літературі першої половини XX століття / Тетяна Шептицька // Література. Фольклор. Проблеми поетики: [збірн. наук. праць]. – К., 2007. – Вип. 27. – Ч. 1. – С. 300–309.